

Richard Wolin. *Heideggers kinderen. Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas en Herbert Marcuse*. Vertaald door Rob van Essen. Atlas

Wanneer een boek over Heidegger is opgedragen aan Jürgen Habermas, 'uit bewondering en dankbaarheid' nog wel, dan weten we wat ons te wachten staat: een boek *tegen* Heidegger. Het zoveelste waarin de denker van het Zijn om de oren wordt geslagen met zijn autoritaire denktrant, zijn minachting van de logica, zijn gebrek aan democratische gezindheid en niet te vergeten zijn nazi-engagement in 1933-34. *Heidegger's children* (2001) van Richard Wolin, dat onlangs in Nederlandse vertaling is verschenen, voldoet geheel aan de verwachtingen, maar zonder een simpele herhaling te zijn van zijn vele voorgangers.

Het originele van Wolins boek is dat Heideggers denken wordt benaderd via vier van zijn beroemdste leerlingen: Hannah Arendt, Karl Löwith, Hans Jonas en Herbert Marcuse. Alle vier van joodse afkomst, wat op z'n minst curieus is gezien Heideggers nazi-sympathieën en antisemitisme. Maar, legt Wolin uit, toen zij in de jaren twintig bij hem studeerden, was Heidegger nog geen nazi. Het toen misschien al wel aanwezige antisemitisme bleek in de praktijk geen punt, aangezien de volledig geassimileerde 'kinderen' zichzelf niet meer als joden beschouwden en zo ook niet werden gezien door Heidegger. Met Hannah Arendt begon hij zelfs een voor beiden hevig gepassioneerde buitenechtelijke affaire.

Tegenwoordig wordt het nazisme allereerst geassocieerd met jodenhaat en 'Auschwitz'. In 1933 lag dat anders, ook al heeft Daniel Jonah Goldhagen een paar jaar terug nog zo zijn best gedaan om het hele Duitse volk een 'eliminationistisch antisemitisme' aan te wrijven. Bij Heidegger is daarvan geen spoor te bekennen. Zelfs Wolin, die toch vlijtig alle (drie à vier) antisemitisch te interpreteren uitlatingen van Heidegger vermeldt, lukt het niet tussen dit oppervlakkige 'culturele' antisemitisme en Heideggers nazi-engagement een causaal verband te leggen. Van de rassenleer van de nazi's heeft Heidegger zich (op een enkele opportunistische uitglijder na) altijd gedistantieerd. Het enige wat je kunt zeggen is dat hun 'biologische' antisemitisme voor hem kennelijk geen belemmering was om lid te worden van de NSDAP.

Wat was dan wèl het motief? Over deze kwestie is de laatste jaren heel wat af geschreven, en met Wolin ben ik het eens dat het doorslaggevende motief eerst en vooral in Heideggers filosofie moet worden gezocht. Heidegger heeft zich als filosoof geëngageerd, zoals hij in 1936 tegenover Karl Löwith ook erkende. Je hoeft Heideggers redevoeringen en publicaties uit 1933-1934 maar even door te nemen om te zien hoe hij zijn best doet de analyses van *Sein und Zeit* (1927) te verbinden met de eisen van de nieuwe nationaal-socialistische staat. Wolin gaat in het bijzonder in op het college *Logik* uit 1934, waarin de 'arbeid' wordt opgevoerd als trait d'union tussen Heideggers 'fundamentele ontologie' en Hitlers 'nationale revolutie'.

Voor zijn joodse ex-leerlingen (wier assimilatie in 1933 bruto werd ontkend) waren dit hoogst pijnlijke feiten. Heideggers nazisme kwam voor hen weliswaar als een complete verrassing, maar onvermijdelijk werden zij erdoor gedwongen de relatie tot hun geestelijke vader te herzien. Stuk voor stuk hebben zij, verdreven uit Duitsland, hun eigen weg gezocht en gevonden: Hannah Arendt in de politieke theorie,

Karl Löwith als wijsgerig filosofie-historicus, Hans Jonas in de ethiek en de techniek-filosofie, Herbert Marcuse als kritisch neomarxist.

Wolin behandelt hun denken uitvoerig en bekwaam in aparte hoofdstukken, maar indirect komt hij telkens ook op Heidegger terug. Want wat blijkt? Niemand is er volgens hem in geslaagd de invloed van de meester volledig af te schudden. Bij allen ontdekt hij 'vooroordelen tegen de moderniteit', 'antidemocratische' of 'aristocratische' trekjes, sympathieën voor 'staatsocialisme', afkeer van de 'massamaatschappij' en meer van dit soort zaken, passend bij de typisch Duitse conservatief-revolutionaire *Zeitdiagnose* uit het interbellum, waarmee zij vooral via het denken van Heidegger zouden hebben kennisgemaakt.

Nu valt er op deze visie wel iets af te dingen. De reserve tegen de democratie of de voorkeur voor 'staatsocialisme' kan natuurlijk evengoed een linkse, al dan niet marxistische herkomst hebben gehad. Hetzelfde geldt voor de vooroordelen tegen de moderniteit en de afkeer van de 'massamaatschappij', die je ook aantreft bij de Frankfurter Schule waarvan Marcuse een prominent lid was. De tijdsdiagnose kende in het interbellum blijkbaar zowel bij links als bij rechts een grote gelijkvormigheid.

Wolin rept daar nauwelijks over, wellicht om zijn vroegere geestelijke leidsman Adorno (diens *Negative Dialektik* was jaren lang zijn 'filosofisch evangelie', lezen we in het voorwoord) te ontzien. Maar dat is niet het meest problematische aspect van zijn ontegenzeggelijk met veel kennis van zaken geschreven boek. In hetzelfde voorwoord staat ook dat het geloof in Adorno - dankzij enkele gastcolleges van Habermas in Berkeley - al lang geleden is verdwenen, om plaats te maken voor een nauwelijks minder groot geloof in democratische waarden, universele moraal en algemene rede. Het problematische van *Heidegger's children* schuilt dáárin, want dit geloof levert de even ultieme als absolute maatstaf waarmee Heideggers denken en de erfenis ervan bij zijn 'kinderen' wordt beoordeeld.

Niet dat Wolin democraat is, is het probleem (dat is tegenwoordig iedereen), maar dat de democratie ook in de filosofie zijn *nec plus ultra* vormt. Kun je met zo'n instelling wel recht doen aan de beslist niet democratische, universalistische of rationele filosofie van Heidegger, die door Wolin terecht 'een van de mijlpalen van het moderne denken' wordt genoemd?

In zijn conclusie is Wolin zo fair om deze kwestie (naar aanleiding van een kritiek op zijn vorige boek over Heideggers politieke denken) onder ogen te zien. Zijn standpunt komt erop neer dat een meer sympathiserende aanpak Heideggers keuze voor Hitler als de 'juiste' zou kunnen presenteren (zoals in de Heidegger-biografie van Ernst Nolte uit 1993 is gebeurd), en dat vindt Wolin om morele redenen onacceptabel.

Akkoord, maar zelf vervalt hij wel meteen in het andere uiterste door alle sympathie achterwege te laten en overall de conservatieve, antidemocratische en autoritaire kanten van Heidegger te benadrukken. Met als paradoxaal resultaat dat hij welhaast bij dezelfde conclusie als Nolte uitkomt. Want doordat van Heidegger al in de jaren twintig een geestdriftig filosoof van de Duitse *Sonderweg* wordt gemaakt, krijg je onwillekeurig de indruk dat hij in 1933 wel voor Hitler *moest* kiezen - wat het weer raadselachtig maakt waarom hij van Wolin desondanks een belangrijke 'mijlpaal' van

het moderne denken mag blijven.

Wolin weet echter heel goed wat hem in Heidegger (en meer nog in diens leerlingen) aantrekt: het feit dat zij nog in staat en bereid waren (anders dan de huidige analytische filosofen) om `uit de pas te lopen met de voornamelijk utilitaristische gerichtheid van de "gemondialiseerde" huidige leefwereld'. Bij hen was nog ruimte voor `bespiegeling over uiteindelijke waarden of "doeleinden" die niet door de inspanningen van het "alledaagse" zijn besmet'.

Jammer genoeg, aldus Wolin, luisterden zij daarbij vaak te weinig naar de `algemene rede'. Met andere woorden: zo'n bespiegeling over uiteindelijke waarden is prachtig, maar er moeten wel democratische waarden à la Habermas uit de bus komen. Bij Heidegger is daar geen sprake van, zelfs het denken in termen van `waarden' was hem al een gruwel. Zijn eigen Zijnsdenken speelde zich af op een heel ander, naar eigen zeggen `oorspronkelijker' niveau, dat niet meer op een conventionele manier aan politiek of moraal kon worden gekoppeld.

Dat werpt ook een iets ander licht op zijn nazi-engagement. Heidegger paste zijn filosofie in 1933 niet aan het nazisme aan omdat hij dat boven het Zijnsdenken verheven achtte, maar omdat hij in Hitlers `nationale revolutie' een unieke mogelijkheid meende te zien voor een andere, `geestelijke' revolutie, die Europa te beginnen met Duitsland weer in een `eigenlijke' verhouding met het Zijn zou kunnen plaatsen.

Ziedaar de `grosse Dummheit', die Heidegger na afloop heeft toegegeven: hij had zich in Hitler vergist. Dat hij tegelijkertijd weigerde serieuze excuses te maken (met name aan zijn joodse leerlingen) voor zijn engagement met een antisemitische beweging of voor zijn medeverantwoordelijkheid, hoe indirect ook, voor de holocaust, is tekenend voor zijn karakter - niet per se voor zijn filosofie.

Op vergelijkbare manier is die filosofie niet noodzakelijk gebonden aan het historische nazisme. Wie nu *Sein und Zeit* leest, kan makkelijk in de ban raken van Heideggers Zijnsvraag of van de `existentiale' voorbereiding daartoe, zonder ook maar een moment bekropen te worden door een dwingende behoefte om nazi of fascist te worden. Ook Wolin erkent dat als hij schrijft dat het `onzinnig' zou zijn `om te stellen dat Heideggers politieke misstap, hoe kolossaal ook, op een of andere manier zijn immense filosofische prestaties in diskrediet zou brengen'.

Door Heideggers denken niettemin voortdurend langs de democratische meetlat te leggen, doet Wolin toch wel een beetje wat hij hier zelf onzinnig noemt. Daarmee wekt hij op z'n minst de schijn filosofie te willen reduceren tot politiek en moraal, en dan ook nog tot één soort politiek en één soort moraal. De filosofie als vrijplaats voor onbevangen reflectie over politiek en moraal (en over nog veel meer) wordt zo subtiel de nek omgedraaid.

Ongetwijfeld met de beste bedoelingen. Maar het resultaat is wèl dat Wolin in zijn boek van een minstens even grote (zo niet grotere) politieke en morele vooringenomenheid getuigt als die welke hij zijn onderwerp in de schoenen tracht te schuiven. Deze vooringenomenheid moet je, ook op het filosofische vlak, ten volle delen om met zijn beoordeling van Heideggers denken en erfenis te kunnen instemmen.

(NRC Handelsblad, 26-9-2003)